

Література

1. Античная Греция. Проблемы развития полиса. Е. Голубцова и др. В 2-х т. Т.1. М., 1983. 423 с.
2. Апресян Г.З. Ораторское искусство. М., 1978. 280 с.
3. Аристотель. Политика. К., 239 с.
4. Аристотель. Риторика. URL <http://www.e-reading.club.book.php?book=71986>.
5. Геродот. История в дев'яти книгах. К., 1993. -575 с.
6. Диалоги Платона. Горгий. URL <http://psylib.org.ua.books.plato01.16gorgi.htm>
7. Диалоги Платона. URL <http://psylib.org.ua.books.plato01>.
8. Лосев. А.Ф. Гомер. М., 1960. 350 с.
9. Строгеецкий В.М. Полис и империя в классической Греции. Ниж. Новгород, 1991. 244 с.
10. Фукидид. Из речи Перикла над могилами воинов. URL lib.ru/POEEAST.FUKIDID.fukidid1_1.txt

УДК 94(100) «1690/1708»

В.Встохіна

доцент, кандидат історичних наук

СПІВРОБІТНИЦТВО ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ І ПЕТРА І В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

У статті робиться спроба охарактеризувати дипломатичне і воєнне співробітництво

І. Мазепи і Петра І у зовнішньополітичному курсі Росії кінця XVII – початку

XVIII ст. Ключові слова: співробітництво, дипломатія, Азовські походи, Північна війна

An attempt to describe the diplomatic and military mutual relations of I. Mazepi and Petro I in the foreign-policy course of end Russia XVII is done in the article – to beginning of XVIII age.

Keywords: *mutual relations, diplomacy, Azovski hikes, North war*

Участь і роль Івана Мазепи у зовнішній політиці Росії – один із прикладів найуспішнішого співробітництва українського гетьмана з російським царем Петром І. Відомий спеціаліст з проблематики російсько-українських відносин московський історик В.О. Артамонов пише: «Безумовно, Мазепа мав розум, дипломатичні здібності і широкий політичний світогляд. З 1687 року гетьман був найкращим експертом та інформатором російського уряду з українських, польських, молдавських і кримських справ, активно зміцнюючи Росію на південно-східних рубежах» [2, с. 7]. Однак політичні вигоди й талант Петра І породили стійкий міф про гетьмана-зłodія, «кравдника», який активно

підтримувався царською цензурою, а потім благополучно перекочував до радянської історіографії.

Перші друковані праці про Україну, зокрема, Д. Бантиш-Каменського («Історія Малої Росії», Москва, 1822 р.), М. Маркевича («Історія Малоросії», Москва, 1842 р.) та О. Рігельмана («Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі», Москва, 1847 р.) вміщують багато документального матеріалу, дають послідовну канву подій і в той же час негативно оцінюють гетьмана І. Мазепу. М. Костомаров («Мазепа», 1882 р.), М. Грушевський («Нарис історії українського народу», Санкт-Петербург, 1904 р.), Д. Яворницький («Історія запорозьких козаків», Санкт-Петербург, 1892–1897 рр.) характеризують гетьмана як людину егоїстичну, здібну, честолюбну, дипломатичну і обережну, таку, «що враховує всякий ризик і небезпеку для свого «я», бюрократ і дипломат за складом понять і темпераменту, він мало годився для самостійної, відповідальної ролі правителя [7, с. 230]. Разом з тим Д. Бантиш-Каменський називав Мазепу «удивительным человеком» [3, с. 368], М. Грушевський писав про перехід гетьмана до шведів як про вчинок, в якому політичний крок Мазепи не мав «нічого надзвичайного, нічого нового» [7, с. 244], а Д. Яворницький вважав, що «... нема підстав погоджуватися з думкою тих істориків, які характеризують Мазепу тільки як жадливого егоїста і ненаситного честолюбця, що абсолютно забув заради особистих вигод і інтересів положення керованого ним народу і майбутнє його батьківщини» [25, с. 287].

Якщо звернутися до офіційної дореволюційної російської історіографії, то своє ставлення до І. Мазепи (в майбутньому канонічне) виказали С.М. Соловйов («Публичные чтения о Петре Великом», Москва, 1872 р.) та В.О. Ключевський («Курс русской истории», Санкт-Петербург, 1904 – 1922 рр.) – «беспользныи предатель» [21, с. 92]. Радянські історики у своїх працях повторили стандартний набір звинувачень на адресу гетьмана, висунутий російською історіографією XIX ст. Зокрема, В. Мавродин у книзі «Петр I» (1943 р.) писав: «Один из богатейших феодалов Украины, «шляхтич» Мазепа часто менял хозяев: то служил польскому королю, то становился подданным турецкого султана, то превращался в «верного» старого слугу молодого русского царя. Властолюбивый, хитрый авантюрист, он был на стороне того, кто оказывался сильнее и кто мог обеспечить ему карьеру» [15, с. 167]. Відомий радянський історик петровської епохи М.І. Павленко у монументальній праці «Петро Великий» (1990 р.) присвятив українському гетьману цілий розділ під назвою «Зрада Мазепи», пояснюючи це насамперед бажанням дати відповідь українським націоналістам, які звели Мазепу в ранг борця за «самостійну» Україну й ідейного вождя українського народу. М. Павленко завершує розділ таким твердженням: «Мазепа представлял собой законченный тип беспринципного честолюбца-стяжателя, который во всех своих действиях и поступках руководствовался отнюдь не интересами украинского народа, а

тиної вигодою... Український народ був для Мазепи лише разменної монетою його азартної честололюбивої гри, ибо речь шла не об обретении «самостийности», а о восстановлении владычества над Украиной панской Речи Посполитой» [18, с. 291].

Проте підсумовуючи, важко не погодитися з думкою сучасної авторитетної російської дослідниці історії Гетьманщини часів І. Мазепи Т.Г. Гайровою-Яковлевою, котра аналізуючи обширну історіографію «мазепіани», слушно зауважує, що не можна серйозно судити про справжню думку стосовно Мазепи істориків, чії роботи підлягали жорсткій цензурі і в Російській імперії, і в Радянському Союзі [22, с. 7].

Після відміни на початку ХХ ст. цензури відразу ж з'являються дослідження, де висловлювались зовсім інші судження про Мазепу. Зокрема, відома російська дослідниця історії України О.Я. Єфименко писала: «Мазепа выказывал такую готовность содействия предприятиям и планам Петра, что можно предполагать в нём искреннее сочувствие личности и деятельности молодого царя-реформатора. Но надо заметить, что Мазепа, в своих личных отношениях к Петру, не переходил тех пределов, которые указывались ему его положением – политического представителя своей страны. Он защищал и отстаивал интересы этой страны, указывал Петру те политические меры, которые соответствовали этим интересам; вообще держал себя как самостоятельный правитель гетманской Украины» [10, с. 270–271].

Реабілітаційна «мазепіана» в Україні набуває результатів лише після становлення зарубіжних українських історіографічних інституцій та наукових центрів. Гетьманство І.С. Мазепи вивчають І. Борщак, М. Андрусак, О. Оглоблін, Б. Крупницький, О. Субтельний, Т. Мацків та ін. Після проголошення незалежності України пошук нових підходів щодо особи Мазепи здобув подальший розвиток. Серед відомих українських істориків – дослідників гетьманування І.С. Мазепи – В. Горобець, О. Гуржій, В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, С. Павленко, С. Плохій, В. Сергійчук, В. Станіславський, О. Сокирко, Т. Чухліб та багато інших.

Нова хвиля об'єктивного ставлення до мазепинської епохи почалась і в Російській Федерації, де намітились серйозні зрушення в оцінці І. Мазепи, активізувалось вивчення відповідних архівних матеріалів, що зберігаються в Москві й Санкт-Петербурзі. Найавторитетніший петербурзький дослідник історії петровської Росії Є.В. Анисимов в одній з останніх робіт про Петра Першого пише: «Мы излишне упростим дело, если будем видеть в Мазепе человека, чуть ли не родившегося изменником, морального урода, давным-давно вступившего на путь предательства. Всё гораздо сложнее, ибо в истории Мазепы, как в капле воды, отразились проблемы и трагедия всей Украины» [1, с. 159]. Подібної думки дотримується і московський історик В.А. Молтусов, пояснюючи перехід Мазепи до шведів незворотною загрозою вторгнення Карла XII в

Україну, тим, що російська армія не встигала захистити Лівобережжя [17, с. 97]. Його колега І.В. Курукін характеризує перехід гетьмана до шведів як «відчайдушний кидок за оманливою незалежністю» [14, с. 180].

Проте дійсно сенсаційними стали повідомлення на наукових конференціях різного рівня та публікації (понад 20 наукових статей, два збірника архівних документів, дві монографії) петербурзької дослідниці Тетяни Яковлевої (нині Т.Г. Таїрової-Яковлевої, доктора історичних наук, директора Центру з вивчення історії України при Санкт-Петербурзькому державному університеті), яка у одній з останніх своїх робіт «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» (2011 р.) розглядає окремі, ключові моменти відносин гетьмана з Російською імперією, намагається розібратися в тому, яким було Українське гетьманство за правління Івана Мазепи (в економічному і адміністративному смислах), як будувалися його відносини зі створюваною Російською імперією, її лідерами, яку роль у творенні імперії грала українська еліта, які протиріччя виникали між різними верствами Українського гетьманства і Російською імперією на різних етапах становлення останньої, про перипетії тісного зовнішньополітичного, воєнного, економічного і культурного співробітництва між Росією і Україною за часів гетьмана Мазепи. Дослідниця переконливо доводить головну тезу вказаної монографії: Іван Мазепа здійснив видатний внесок у створення Російської імперії [22, с. 11].

Вивчення наукової літератури показало, що участь Мазепи у зовнішній політиці Росії відмічало багато істориків, проте жодного спеціального дослідження, присвяченого співробітництву гетьмана І. Мазепи і царя Петра I у зовнішньополітичній сфері, на сьогоднішній день не зроблено. Найактивніше у цьому напрямку працює та ж таки Т.Г. Таїрова-Яковлева. Спираючись на ретельний аналіз нею віднайдених, раніше невідомих, матеріалів Батуринського архіву – комплексу документів, вивезених О. Меншиковим у 1708 р. після здобуття й сплюндрування Батурина [26, с. 235], а також Малоросійського і Посольського приказів, дослідниця розкрила масштаб і глибину цього співробітництва, по новому оцінюючи у підсумку відносини Мазепи і Петра. Це питання, зауважує історик, завжди було вкрай непопулярним у традиційній російській і радянській історіографії, оскільки співпраця гетьмана і царя-реформатора не вписувалася в схему подання політики «вічного зрадника».

Аналізуючи документи названих вище архівів, Т. Таїрова-Яковлева виділила кілька напрямів тісного і результативного співробітництва Мазепи з російським урядом на зовнішньополітичному поприщі: а) направлення до гетьмана у складних, ключових ситуаціях дяків «за порадою»; б) існування постійної практики «доповідей» гетьмана царю та в Посольський приказ про отримані новини; в) наявність у гетьмана (можливо за прямою вказівкою з Москви) широкої мережі агентів, які постачали йому свідчення з багатьох сусідніх з Україною регіонів [22, с. 136].

Сучасники гетьмана й історики-дослідники відзначають, що дипломатичні здібності і схильність до зовнішньополітичних комбінацій були одними з найсильніших сторін Мазепи. Змолоду він виконував важливі доручення польського короля Яна Казимира, потім фактично очолював контакти П. Дорошенка з Кримом і Туреччиною, що дало йому глибокі знання регіону, а опинившись на Лівобережжі став найближчим радником І. Самойловича, очоливши його зовнішню політику. Цей десятилітній досвід завершив формування Мазепи-дипломата [20, с.114–115]. Свої знання він намагався застосувати ще за правління Софії Олексіївни, але її фаворит В.В. Голіцин зверхньо поставився до слухних порад гетьмана, чого не можна сказати про молодого Петра Олексійовича.

Перший візит козацького гетьмана до Москви (серпень-вересень 1689 р., з супроводом у триста чоловік), що мав на меті засвідчити пошану царівнірегентці Софії та князю Василю Голіцину, давньому знайомому гетьмана і фактичному правителю Росії, відбувся за край несприятливих умов (державний переворот у Москві, заслання Софії до монастиря, Голіцина – до Сибіру і перемога прибічників молодого царя Петра I). Однак цей візит із потенційної катастрофи для Мазепи перетворився на його тріумф [11, с. 62–63]. Успішна аудієнція, обмін дарами поклали початок багаторічним приязним відносинам царя і гетьмана. Цар був вражений глибоким і досконалим знанням Мазепою ситуації в Речі Посполитій, Туреччині і Придунайських князівствах [10, с. 270]. Припускають, що такої ж думки дотримувався і думний дяк Є.І. Українцев, і російські дипломати з Посольського приказу, керівник якого Ф.О. Головін в майбутньому стане найближчим другом і соратником І.С. Мазепи [22, с. 135–150].

Історики, у зв'язку з цим, зазначають, що вплив гетьмана на царя був максимальним саме в 1689 – 1700 рр. (не рахуючи візиту 1689 р., до початку Північної війни вони зустрічалися тричі: влітку 1696-го – в Острогозьку, взимку 1698 – 1699-го – у Воронежі і в січні 1700-го – у Москві), коли освічений, з чималим політичним досвідом гетьман мав справу з молодим, недосвідченим царем, який конче потребував вірних і проникливих радників (серед них на цьому етапі важливу роль відігравали гетьман Мазепа та відомий шотландець на російській службі генерал П. Гордон) [12, с. 39–40]. Захоплений юнацьким поривом Петра, який прагнув зламати стару Росію і збудувати нову, європеїзовану, І. Мазепа активно підключається до цих зусиль і стає найважливішим радником Петра у справі організації військових походів на південь та зовнішній політиці в цілому.

Гетьманство Мазепи, на думку істориків, – чудовий приклад компромісу, укладеного гетьманом і царем. Петро I безумовно і непорушно відкидав будь-які звинувачення, доноси і доповіді, спрямовані проти Мазепи, видавав і страчував всіх його опонентів, а гетьман беззвідмовно споряджав царя військами для всіх

воєнних компаній, чисельних у царювання Петра I. Т.Г. Таїрова-Яковлева зауважує, що навряд чи між державцями існував закріплений на папері договір, але обома сторонами він виконувався беззастережно, всупереч будь-якій логіці подій [27, с. 49]. Мазепі, оточеному ворожою старшиною, вічно невдоволеними запорожцями і козаками, підтримка Петра була життєво необхідною так само як і військові походи, що дозволяли нагодувати і зайняти бунтівників. Для молодого царя, який здійснював глобальні реформи в умовах жорсткої опозиції й політичної ізоляції, прагнув виходу до морів і постійно воював, гетьман був надійним, вірним союзником, який забезпечував спокійний тил в Україні й успішно виконував усі дипломатичні задачі.

«Коломацькі статті», підписані І. Мазепою в липні 1687 р., забороняли будь-які зовнішньополітичні контакти гетьмана. Лінію поведінки останнього щодо сусідніх держав намагалися визначити статті 7-ма та 20-та [5, с. 5–15] У праві листування з «іноземними государями» було відмовлено ще Юрію Хмельницькому у 1659 р., і з тих часів щоразу у договірних статтях цей пункт наполегливо повторювався московською стороною. Листи із-за кордону український гетьман мав пересилати, не читаючи і не даючи жодних відповідей на них, до Малоросійського приказу в Москві. Проте Петро I не лише ігнорував це положення, але й напругу порушував його, даючи Мазепі вказівки вести різноманітне дипломатичне листування.

У цій справі гетьман І. Мазепа зберігав і примножував традицію широких зовнішньополітичних контактів, обмінів посольствами і постійного дипломатичного листування, закладену ще Б. Хмельницьким. За часів останнього виникла широка розвідувальна мережа. Серед агентів гетьмана були перекладач великого візира Сефер Казі-аги і секретар польського короля Яна Казимира. Розвідниками були греки і серби, які передавали інформацію про події в Молдавії, Туреччині та Угорщині. Шпигуни Богдана Хмельницького знаходились в усіх найкрупніших містах Речі Посполитої, включаючи Варшаву, Краків, Львів, Кам'янець-Подільський ін. [22, с. 136–137]. За гетьмана Івана Самойловича також багато існувало повідомників, контакти з якими, як припускають дослідники, перейшли до Мазепи.

Джерела його інформації були різноманітними. Він мав постійних агентів у Польщі, котрі посилали йому «цифирні» (шифровані) повідомлення, серед яких донині збереглися «Статьи, объявленные на сейме виленском, чего они желают», «Разные ведомости, писаны латынским языком о поведении короля шведского в Польше», «Письмо из Варшавы, как Сопега с королем шведским виделись в городе Визбелине», «Тайное доношение о состоянии дел в Польше» [22, с. 140–141]. Окрім агентів важливі свідчення поставляли Мазепі і польські сановники, як припускають, пов'язані з ним певними відносинами: зокрема, комендант случський писав йому, що шведи з воеводиною віленською до Варшави пішли, а воевода калуський описував, як «король шведський обіцяв у Ковні послів

польських слухати» [22, с. 141]. Активним розвідником Мазепи був і дозорець Переволочного перевозу, який повідомляв про приготування турецького султана, кримського хана і запорожців до походу на малоросійські міста, а значить був постійно в курсі всіх новин на півдні країни.

Т.Г. Таїрова-Яковлева, посилаючись на раніше згадувані архіви, наводить численні приклади «совещаний» Мазепи з російськими дипломатами.

Наприклад, в серпні 1690 р. дяк В. Постников зустрічався з гетьманом у Глухові, де за дорученням Петра мова велася про ключове тоді питання зовнішньої політики Росії – відносини з кримським ханом. Царський двір був занепокоєний можливим укладанням мирного договору між Річчю Посполитою, з якою Росія вже підписала дружній договір, та Туреччиною і Кримським ханством. Мазепа отримав від дяка копію статей, поданих турецькими послами римському царю, і зі свого боку подав власні повідомлення стосовно таємних переговорів поляків з кримським ханом. У зв'язку з цим гетьману пропонували направити до Криму «надійну людину», однак Мазепа висловив сумнів стосовно доцільності відправки спеціального агента до Криму, детально розповів про відомі йому настрої серед правлячої татарської верхівки і вказав на одного полоненого невільника, якого можна було б використати для потрібної Москві місії. Мазепа детально пояснив, вважаючи такий шлях найвірнішим і найбезпечнішим, у яких саме висловлюваннях він передасть агенту таємне послання для хана: «Если такие мои слова и в Польшу донесутся, всё равно у поляков не будет причины из-за них нарушить мирное соглашение, так как в этих словах нет ничего такого, что было бы мирному договору и союзному постановлению противно» [22, с. 138]. Як вважав Мазепа, хан, почувши подібні слова, «возьмёт их себе в ум», і, якщо мирний договір з Річчю Посполитою на той час ще не було остаточно підписано, захоче прислати послів до Москви.

Гетьман не вбачав з боку Криму й Туреччини серйозних претензій до Росії, які б заважали укладанню мира. До того ж, на його думку, під час минулого перемир'я «народ кримський» активно торгував, маючи великі прибутки, а тому і тепер повинен бажати миру. Не менш важливим стимулом у прагненні Туреччини і Криму до миру з Росією, з точки зору Мазепи, були постійні набіги на татарські володіння реєстрових козаків і відважних ватажників, які завдавали значних збитків місцевому населенню. Як зауважує Т.Г. Таїрова-Яковлева, лише упереджений погляд може розгледіти у цих порадах і вчинках Мазепи приховане лукавство і тим паче зраду [22, с. 138].

Подібні «совещания» відбувалися зі стольником І.М. Таракановим в січні 1694 р. напередодні Азовських походів про наміри польського короля укласти мир з Туреччиною і можливість мирної угоди з Кримом; у гетьмана петровський уряд питав, чи можна відправляти посла для переговорів про мир з кримським ханом, чи варто відмовитися від деяких статей, раніше переданих до Криму; дізнавшись про причину затримки у Бахчисараї російського посла В. Айтемирова

і припинення мирних переговорів (не підступи бунтівника Петрика, а затримка у Москві гінця Магмета-аги), гетьман радив негайно відпустити до Криму кримського гінця і татарського мулу, затриманих у Москві та ін. [22, с. 138 – 140].

Мазепа демонстрував дивовижно глибоке знання ситуації в регіоні. Наприклад, він сповіщав, що польський посланець до Криму помер по дорозі у волоській землі. Відносно можливої мирної угоди Речі Посполитої з Кримом гетьман посилався на ситуацію часів Чигиринських походів, коли у поляків було перемир'я з татарами, проте ніякої допомоги вони їм не надали. Тому, вважав Мазепа, мир Речі Посполитої з «бусурманами» без обіцянки надання військової допомоги не буде небезпечним для Москви, до того ж цісар і венеціанці ведуть війну з Туреччиною [13, с. 59 – 60].

Не меншу обізнаність демонстрував гетьман Мазепа і відносно справ у Речі Посполитій. Зокрема, він повідомив про скандал на з'їзді литовських і польських сенаторів у Варшаві з приводу невдоволення литовців примусовим оберненням православних в унію, що не відповідало статтям Вічного миру з Росією, про ярий протест польських сенаторів, які заявили, що бажання Москви не може завадити прийняттю в унію [22, с. 140].

В свою чергу, голова Посольського приказу Ф.О. Головін повідомляв Мазепі про звіти російських агентів. Так, у квітні 1700 р. він детально інформував гетьмана про польські «цифирні» відомості, отримані від московського резидента у Польщі Судейкіна. Показово також, що коли Петро I розпочав свої таємні переговори з данцями, щоб заручитися їхньою підтримкою проти шведів, то свою другу зустріч з данським посланником П. Гейнсом він провів 8 лютого 1700 р. у резиденції Мазепа в Москві [4, с. 357].

Гетьманування Івана Мазепа (1687 – 1708) припало на час, коли Росія і Польща у «Вічному мирі» 1686 р. підтвердили попередній Андрусівський договір про поділ України між собою. Ці держави створили антитурецьку «Священну Лігу» (Росія, Україна, Річ Посполита, Венеція, Священна Римська імперія), прагнучи відібрати у Туреччини її володіння на північному узбережжі Чорного моря. Ареною інтересів стала Україна. З політичного боку для української державності не були корисними ні вічний московсько-польський мир, ні антитурецький союз цих держав. Небезпеку цих відносин розуміли сучасні українські політичні діячі, в тому числі і новообраний український гетьман Іван Мазепа, котрий недовірливо ставився до московсько-польської коаліції [19, с. 166].

Погіршення геополітичного становища козацької України в другій половині XVII – на початку XVIII ст., що проявлялося у жорсткій боротьбі (дипломатичній, збройній, політичній) між Росією, Річчю Посполитою, Кримом і Портою за вплив на Україну й формування серед місцевої еліти угруповань, на які можна було б опертися; послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин, що не дозволяло їй виступати ініціатором створення коаліцій (подібне

відбувалося за гетьманування Б. Хмельницького), визначали особливості та основні напрями її зовнішньої політики.

До перших в історіографії відносять: поліцентризм зовнішньої політики, породжений поліцентризмом політичної влади внаслідок перетворення 1663 р. унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень: Правобережного й Лівобережного гетьманств і Запоріжжя; брак скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені, різні зовнішньополітичні орієнтації урядів правобережного й лівобережного гетьманів та кошового Січі, що призводило до жорстокої міжусобної не лише політичної, а й дипломатичної боротьби (і це при тому, що переважна більшість її учасників суб'єктивно прагнула домогтися однієї й тієї самої мети – припинення воєнних дій, єдності козацької України, збереження за нею максимуму політичних прав); поява на початку 1660-х рр. її нового аспекту: дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Запорожжям, спрямованим на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення територіальної цілісності держави; висування на чільне місце у розв'язанні зовнішньополітичних проблем не мілітарного фактору, а дипломатичного (одна з прикметних рис української зовнішньої політики вказаного періоду) [19, с. 167–168].

Серед інших особливостей визначають: зіштовхування інтересів Речі Посполитої, Росії, Криму та Порти на дипломатичному рівні й використання суперечностей між ними (у такий спосіб переслідувалася мета досягти якщо не незалежності, то хоча б збереження більшої політичної самостійності під час прийняття протекції того чи іншого іноземного протектора); постійний пошук оптимальної протекції для козацької України, як засіб збереження максимуму прерогатив держави і возз'єднання за її допомогою всіх етнукраїнських земель (практикувалася часта зміна зовнішньополітичної орієнтації, що викликало обурення політичних еліт інших держав); обстоювання на переговорах із Річчю Посполитою, Росією й Портою внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини; захист інтересів не лише держави та її соціальних груп, а й українського населення, котре жило за межами козацької України (обстоювання прав православної Церкви, захист інтересів православних міщан і шляхти, порушення клопотань про відкриття навчальних закладів з викладанням у них руської (української), латинської та грецької мов, друкарень, запровадження «руської мови» у практичній роботі канцелярії Корони й Литви та її використання для видання декретів [19, с. 169–170]. Отже, попри деякі негативні аспекти, зауважують вітчизняні історики, зовнішня політика гетьманів спрямовувалася на захист національних інтересів України. Іван Мазепа, який прийшов до влади у 1687 р., всупереч укладеним з Російською державою «Жоломацьким статтям», продовжував політику своїх попередників.

Тогочасні політичні реалії були вельми непростими для молодого, не до кінця сформованої Української козацької держави. На час отримання Іваном

Мазепою гетьманської булави вона являла собою своєрідну васально залежну автономію у складі Російської держави; разом з останньою підтримувала союзницькі відносини з Річчю Посполитою та рештою країн – учасниць антитурецької Священної Ліги. Тому уряд Мазепи одразу ж мав приділяти багато уваги міжнародним питанням тогочасної Східної Європи, зокрема так званій «чорноморській проблемі». Суть її полягала в тому, хто пануватиме в цьому ключовому регіоні. Загалом, як зазначає більшість дослідників доби Мазепи, в українській політиці кінця XVII – початку XVIII ст. існували дві основні концепції інтересів України в Чорноморському (або Чорноморсько-Балтійському) регіоні і взаємин з країнами, які були тут розташовані.

Перша – концепція часів Б. Хмельницького і П. Дорошенка, що базувалася на принципі рівноваги сил у Причорномор'ї. Вона спиралася на порозуміння України з Туреччиною і Кримським ханством заради використання їхнього військового потенціалу проти Польщі (Хмельницький), Росії (Виговський) або обох цих держав (Дорошенко). Ця концепція була досить популярною серед частини запорожців (яких приваблювала нормалізація відносин із Кримом, особливо торговельних) і на півдні Гетьманщини (найбільше від татарських нападів страждав саме цей регіон, зокрема Полтавський полк). Загалом, вважають деякі історики, Мазепа як колишній «дорошенківець» міг би співчувати подібній лінії на мирне розв'язання чорноморської проблеми [12, с. 36].

Наприкінці XVII ст. поступово зростає і зміцнюється також інша концепція зовнішньої політики України, яка передбачала радикальне розв'язання чорноморської проблеми, вимагаючи активної політики Гетьманщини в цьому регіоні. Ця концепція ще не була надто популярною в Україні, бо потребувала від неї великого напруження сил, ресурсів та жертв. Але й вона мала свою українську традицію і зміст, не будучи чимось абсолютно чужим, – то була ідея об'єднання всіх християнських сил у даному регіоні задля повалення османської могутності і відвоювання Причорномор'я [19, с. 255 – 257].

Обидві концепції мали свої сильні й слабкі сторони. Перевагою першої була її спрямованість проти держав, що поділили між собою Україну ще в Андрусіві (1667 р.) та підписали угоду про «Вічний мир», вступивши у союзницькі відносини. Така політика мала своїх прихильників. Але існувало кілька чинників, що робили надзвичайно проблематичним проведення гетьманом Мазепою зовнішньополітичної діяльності в «південному» напрямку: турецько-татарська «орієнтація» робила неможливими приєднання до України степового Півдня та остаточне підпорядкування Запорожжя; концепція не враховувала реального співвідношення сил у тогочасному світі – вплив османської хвилі після поразки під Віднем у 1683 р. свідчив, що Туреччина вже безповоротно вступила на той шлях, що врешті-решт приведе її до становища «хворої людини Європи» наприкінці XVIII ст.

Залишалася друга можлива українська лінія зовнішньої політики – союз із Росією (і Польщею) з метою відвоювання Півдня. Але це означало відмову від Правобережжя. Крім того, васальне становище Гетьманщини відносно Росії означало на практиці те, що війна вестиметься великою мірою за рахунок першої, яка стане тилом діючої армії (з усіма наслідками), а результатом у разі успіху, стане, зокрема, значне посилення позицій Росії у Причорномор'ї (що й станеться наприкінці XVIII ст.). Такий розвиток подій турбував і запорожців (у зв'язку з побудовою росіянами у 80-х рр. XII ст. Новобогородицької та Кам'янозатонської фортець).

Історики вважають, що гетьман Мазепа від початку свого правління усвідомлював усі плюси і мінуси подібної концепції. Але на той час Україні вже не вистачало лише власних сил, і гетьман Мазепа, вважаючи російську зверхність за найменше лихо для своєї країни, вирішив іти у руслі російської політики – принаймні поки союз із Росією хоч чимось корисний для Гетьманщини: «Мазепа не був у засаді ні москвофілом, ні ворогом Москви... Він проводив двоторову політику...доки це було можливо. Такою була реальна дійсність, що він її одержав у спадщину від своїх попередників [12, с. 38].

Отже, на зламі XVII – XVIII ст. подальший суспільно-політичний і економічний розвиток російської держави гостро потребував виходів до Чорного й Азовського морів, звільнення давніх руських земель на Півдні з-під влади турецького султана та його васала кримського хана. Перманентні напади кримських татар надовго спустошували великі масиви землі, підривали на прикордонні народне господарство, робили вкрай небезпечною торгівлю українців і росіян з населенням країн Близького Сходу й Середземномор'я. Тут постійно існувала загроза людському життю.

На початку 1686 р. до Москви вирушило українське посольство, яке очолювали І. Мазепа та гетьманич Григорій Скоропадський. Воно мало порушити питання про відносини Гетьманщини з Річчю Посполитою та про підготовку збройного походу на Крим. І. Самойлович відгукнувся таким чином на відповідні пропозиції Москви, яка прагнула розширити свою колоніальну імперію за рахунок Туреччини. Гетьман сподівався використати апетити Москви з користю для України: щоб захистити українські землі від татарських набігів. Водночас він вказував на значні труднощі, які неминуче доведеться долати об'єднаному війську [16, с.40].

У вересні 1686 р., відповідно до царського указу, розпочалася підготовка воєнного походу в Крим. Однак, об'єднане російсько-козацьке військо на чолі з князем В. Голіциним (100-150 тис. росіян і 50 тис. козаків) [8, с.1.] через підпал татарами степу, нестачу продовольства, води, фуражу в червні 1687 р. відступило у межі Російської держави.

Протягом 1688 р. і на початку наступного підготовкою до нового виступу українського війська на Південь за вказівкою з Москви займався вже І. Мазепа.

На той час політична ситуація для Російської держави змінилася на гірше, бо королівська влада Речі Посполитої стала домовлятися з Туреччиною про мир. Навесні 1689 р. російсько-українське військо (близько 150 тис. чол.) [8, с.1] виступило на Крим і в травні дійшло до урочища Зелена Долина (на північ від Перекопського перешийка), де в кривавому бою перемогло загони кримського хана. Наблизившись до Перекопа, об'єднана армія через велику спеку, нестачу води, масовий падіж коней навіть не змогла розпочати штурму фортеці. Трагічні обставини змусили Голіцина облишити марні сподівання підкорити ворога й відступити на Лівобережжя.

Отже, попри очевидні невдачі обох походів, все ж було розпочато наступ на Кримське ханство, активізувалася боротьба за припинення турецькотатарських нападів на українські й російські землі, сталася зміна правителів в Росії – Петро I в серпні 1689 р. перебрав на себе всю повноту влади.

В останні роки XVII ст. напади татар на Україну тривали. Для припинення їх на початку осені 1694 р. відбувся великий похід козаків Лубенського, Ніжинського, Переяславського, Чернігівського, Фастівського, а також деяких інших полків під головуванням наказного гетьмана Якова Лизогуба проти Буджацької орди. Українські збройні сили досягли в ньому значних успіхів. Зокрема розгромили татарську паланку Ганкушлі [8, с.2]. Того року царський уряд вирішив вкотре спробувати здобути вихід до Азовського моря. Планувалося посилити воєнні дії проти Туреччини й Кримського ханства, зосередити основну увагу на здобутті фортеці Азов як важливого стратегічного пункту і створити в цьому районі морський флот. Водночас готувався виступ війська в пониззя Дніпра для «промысла над Крымом», щоб відвернути увагу ворога і роз'єднати його сили.

Навесні 1695 р. завдяки наполегливості й прямому втручання Петра I воєнна кампанія розпочалася. У результаті так званих Азово-Дніпровських походів (завершилися 1696 р.) російській армії за участю багатотисячних полків українських козаків (загалом до 20 тис. чол.) вдалося здобути Азов і зруйнувати турецько-татарські фортеці в пониззі Дніпра. Це стало важливим етапом у боротьбі за визволення Північного Причорномор'я. Зокрема, лівобережні полки спромоглися штурмом узяти фортецю Кизикермен, а запорожці, які на чайках успішно здійснювали блокаду ворога з боку Дніпра, примусили капітулювати захисників Гаванської (Мустрит-керменської) фортеці. З огляду на це дві інші – Аслан-кермен і Мубеурек-кермен – склали зброю без опору. Низовики під керівництвом кошового Івана Гусака завдали значних втрат гарнізоні фортеці, розташованій на Перевізному причалі (напроти Очакова), розгромили татарський загін біля р. Кінські Води. На воді проти турецької флотилії успішно діяли січовики на чайках, очолювані отаманом Яковом Морозом, полковником Григорієм Сагайдачним, Петром Сорочинським та ін. [13, с. 83–94].

У радянській історіографії про роль І Мазепи в цих походах майже не згадувалося. Тим часом він брав у них дуже дієву участь, здійснював загальне керівництво українським військом, чим дуже сподобався Петру І і завоював в нього велику довіру. Значні послуги цареві підчас здобуття Азова зробили полковники Я. Лизогуб, Д. Лазоренко (Горленко), Л. Свічка, М. Борохович із козаками. Т.Г. Таїрова-Яковлева підкреслює, що роль гетьмана в успішній організації і завершенні Азовських походів неможна недооцінювати. Мазепа, звичайно, розумів, що успіх на півдні стане запорукою припинення татарських набігів, які знову в кінці XVII ст. стали справжнім лихом для України. Саме тому просування Росії до Чорного моря, знищення турецьких придніпровських фортець і, нарешті, вигідний мир з Туреччиною були однаково вигідні і Петру, і гетьману [22, с.11].

Оцінюючи внесок Мазепи в успіх Азовських походів, продовжує дослідниця, варто не забувати, що до цього обидва Кримських походи завершувалися повним провалом, а пізніше так само катастрофічно закінчиться і Прутський похід 1711 р. непереможної після Полтави російської армії, очолюваної Петром І. Перемогу під Кизикерменом і успіхи українських козаків під Азовом вітали і патріарх Іоаким (не зовсім лояльний до гетьмана), і європейські державці. Для царя внесок Мазепи у перемогу був також очевидним. У лютому 1700 р., після укладання миру з Туреччиною, Петро пожалував гетьману І. Мазепі за чисельні військові хоробрі перемоги орден Андрія Первозванного [4, с.357].

Водночас історики зазначають, що вихід Московії до моря, з погляду політичного, мав для України суперечливі наслідки. На думку О. Гуржія, відтоді Росія оточила її на Півдні й на Півночі «немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави» [8, с.2.]. Проте важливим було й те, що певна частина українців могла вже цілком вільно займатися господарською діяльністю на південь від Запорізької Січі. Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною від 3 (13) липня 1700 р., за першою офіційно закріплювалися Азов із навколишніми землями й заново збудованими фортецями Павловськ, Таганрог, Міус, а другій поверталася частина Подніпров'я з невеликими турецькими фортецями (щоправда, їх мали негайно зруйнувати). Область між Очаковом і Запорожжям передбачалося не заселяти. Отже договір в основному закріпив результати Азово-Дніпровських походів.

Підбиваючи підсумок огляду першого етапу дипломатичної та військової діяльності Івана Мазепи, можна зазначити, що за своїми конкретними досягненнями період цей був не надто результативним: Гетьманщина залишалася васалом Російської держави, в якій саме розпочинався процес докорінних петровських перетворень, союз Москви і Варшави робив неможливим (до певного часу) розв'язання болісного питання про приєднання

Правобережної України – коліски козацтва, ціла низка об'єктивних та суб'єктивних чинників стала на заваді вирішенню чорноморської проблеми. Адже з Константинопольським миром 1700 р. Росія отримала Азов із прилеглою територією, зруйновані ж нижньодніпровські фортеці було повернуто Туреччині – усе це явно не виправдовувало колосальних збитків, що їх зазнала насамперед Гетьманщина в ході воєнних дій. Але принаймні на цьому етапі зовнішньополітичні інтереси васала (Української козацької держави) і сюзерена (Росії) хоча б частково збігалися. Проте така ситуація існувала лише до початку нового великого європейського конфлікту – Північної війни (1700 – 1721), в роки якої Мазепа грав чималу роль у зовнішній політиці Росії – і зовсім не «зрадницьку», а вельми корисну для Петра.

У себе в Батурині у роки Північної війни за дорученням Петра гетьман приймав французького посла, представника курфюрста, турецького посланця. Саме з цими візитами пов'язаний ще один випадок «совещаний» Мазепи з петровськими дипломатами. У березні 1701 р. до Батурина приїхав думний дяк Б. Михайлов з таємним царським повідомленням за порадою. Зустріч Мазепи з Михайловим, зауважує Т.Г. Таїрова-Яковлева, яскраво свідчить про те, наскільки, з одного боку, була великою довіра Петра до гетьмана, а з іншого – яку серйозну роль Іван Степанович відігравав в Російській державі [22, с. 145]. Михайлов вручив Мазепі списки всіх домовленостей, укладених Петром I і Августом II. Гетьман прийняв їх з вдячністю і попросив дозволу залишити їх у себе для ретельного вивчення.

Мазепі також повідомили про серйозні зусилля Ф.О. Головіна, який той прикладав для того, щоб схилити польських магнатів до війни зі Швецією і добитися відповідного рішення сейму. Зокрема, планувалось піти на підкуп. Але поляки прагнули від царя ряду обіцянок, які торкалися Правобережної України і були б схвально сприйняті в Речі Посполитій. Мазепа уважно ознайомився з домовленостями Петра і Августа, і дійшов висновку, що вони є нерозумними. За цими умовами Росії необхідно було надати Речі Посполитій гроші і війська. Зобов'язання ж з польської сторони у статтях взагалі не були чітко оговорені, і Мазепа відразу це помітив. Гетьман розумно пропонував задовольнитися у відносинах з Августом обіцянкою або лише грошей, або лише військ. А у випадку більшої поступки (того й іншого) рекомендував наголошувати на «великом знатном деле». Хоча І. Мазепа також зауважив, що взагалі жодної «доброї справи» він від поляків не чекає. Доказів тому він наводить безліч, демонструючи свою повну обізнаність в російсько-польських зовнішньополітичних відносинах. Зокрема, він звинувачував Річ Посполиту в тому, що отримавши великі територіальні поступки за умовами Вічного миру, поляки так і не затвердили його на сеймі, не записали у свою конституцію. Нещирість поляків гетьман вбачав і у недавніх воєнних діях поляків: вони відступили від Риги, підставивши тим самим російські війська під удар. Тому

Мазепа радив у якості максимально можливої поступки – віддати полякам Терехтемирів, Стайки і Трипілля, але за умови внесення поляками до своєї конституції підтвердження Вічного миру [5, с. 57 – 59, 77, 82, 83].

Отже, від початку І. Мазепа був проти союзу з Августом II. Життя підтвердило його правоту. Але для оцінки ролі гетьмана у зовнішній політиці Росії в роки Північної війни (а відповідно і для розуміння його позиції у цей період), стверджує Т. Таїрова-Яковлева, дуже важливим є питання про незалучення Порти до воєнного союзу зі шведами [22, с. 146]. Сама можливість такого альянсу становила страшну загрозу для Петра I (майбутній Прутський похід 1711 р. це доведе). Між тим шведи через свого союзника Лещинського прикладали чимало зусиль, щоб схилити Туреччину до виступу проти Росії. І Мазепа слідкував за ситуацією надзвичайно уважно, перебуваючи навіть у постійному листуванні з сераскером Юсуф-пашею. Вже у квітні 1704 р. останній передавав попередження волюського господаря про необхідність найскорішого завершення війни зі шведами, інакше турки і татари не залишаться осторонь і за підтримки поляків нападуть на Росію.

У травні 1705 р. Мазепа повідомив інформацію від сераскера, що з Порти до Криму надіслана сувора заборона йти у Польщу на допомогу. Але влітку ситуація загострилася завдяки позиції запорожців, які уклали угоду з Кримом. 25 липня Мазепа пересилає листа свого дозорця з Переволочного перевозу про приготування турецького султана, кримського хана і запорожців для походу на малоросійські міста [9, с. 214]. Занепокоєний гетьман продовжував засилати своїх повідомників до Бендер і Туреччини, і вже наприкінці липня надав розгорнуту доповідь Петру I. В ній Мазепа повідомляв про присутність у Бендерах 10-ти тис. людей, які реставрували старий кам'яний замок і будували нову велику дерев'яну фортецю. Гетьман радив негайно розмежувати російськотурецький кордон і намагатися отримати від турецької сторони письмового підтвердження про нейтралітет у війні Росії зі шведами. «Надзвичайно слухна і корисна пропозиція» [22, с.147]. У листопаді розмежування кордонів з Портою відбулося, про що Є. Українцев поспішив повідомити І. Мазепу.

На самому початку XVIII ст. сталося гостре зіткнення інтересів Московії й Швеції на Балтиці. Відразу після офіційного проголошення Росією війни проти Швеції 9 (30) серпня 1700 р. російські війська та козацькі загони на чолі з полковниками І. Іскрою (Полтавський полк) і Ю. Лизогубом (Чернігівський полк) вирушили в похід на шведську фортецю Нарва, яку Петро I вважав «ключем» до Інгерманландії. Незабаром сюди підтягнулися й інші лівобережні та слобідські полки. Напередодні нарвської битви, яка відбулася 19 листопада 1700 р., збройні сили від України тут сягали 7 тис., від Росії – 40 тис. чол. [24, с. 18]. Малодосвідчені царські воєначальники, недостатньо навчена й слабо

організована російська армія, зіткнувшись у двобої з головними силами шведів, які підійшли до фортеці, зазнали цілковитої поразки.

Надалі цар, уникаючи серйозних сутичок із загонами Карла XII, досить успішно вів «малу війну», водночас реорганізовуючи й зміцнюючи власну армію (за рахунок нової системи комплектування, щорічних рекрутських наборів, кращої підготовки командного складу, посиленого навчання солдатів тощо). Зокрема, 1701 р. у складі 15-тис. російського війська під командуванням Б. Шереметьєва в Естляндії й Лівонії успішно діяли козаки з Лівобережжя і Слобожанщини, які сміливо нападали на шведські бази постачання, знищували їх разом із живою силою [12, с.175–176] Постійно разом із мисливськими загонами виходили на «військовий промисел» тисячі козаків Київського, Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків, маючи основний свій осередок поблизу Пскова. Активно воювали також Миргородський, Лубенський, Полтавський і Переяславський полки та запорожці. Близько тисячі козаків діяли в Польщі, підтримуючи Августа II. З України в діючу армію постачали продовольство, гармати інше [8, с. 2] Наприкінці грудня того ж року українці відзначились у бою під Ерестфером (неподалік Дерпта). В наступні роки лівобережні полки брали участь у воєнних діях на Правобережжі, у західноукраїнських землях, Білорусії.

За умов анархії, що почала ширитися в «шляхетській республіці», Мазепа не міг не спробувати зробити кілька кроків до омріяної мети своєї «західної» політики (нею залишалося включення Правобережжя до складу Української держави). Та спробувати зробити це можна було лише за умови, що на подібне погодиться Петро I. Наприкінці 1702 р. гетьман писав одному з найближчих сподвижників царя Ф. Головіну, що «лучше было бы теперь принять от Палея Белую Церковь в царское владение» [1, с. 162] (10 листопада українські повстанці оволоділи цією найпотужнішою фортецею Правобережжя). Але цар, не бажаючи псувати відносини з єдиним союзником – Августом II, порадив Мазепі умовити Палія віддати місто полякам. У листі від російського резидента у Варшаві Г. Долгорукова гетьманові було рекомендовано спростувати чутки, поширювані в Польщі, про те, що Мазепа допомагає повстанцям, а також не пропускати своїх козаків на Правобережжя (листопад 1702 р.) [12, с. 177] Тим часом у Польщі загострилася боротьба шляхетських угруповань; одним із осередків прибічників «шведської партії» став Старий Бихів у Білорусії. Відправлений Мазепою на вимогу царя 10-ти тис. козацький загін під командуванням стародубського полковника М. Миклашевського разом із поляками – прибічниками Августа II здобули це місто 12 жовтня 1702 р. (саме за це наступного року гетьман Мазепа отримав від Августа II найвищу польську нагороду – орден Білого Орла, про що писала європейська преса) [13, с. 148–149].

У квітні 1703–1704 рр. російські війська здобули низку перемог над шведами в Прибалтиці, але невдовзі ситуація в Польщі знову погіршилася для

членів Північного союзу: скликаний у Варшаві сейм під прямим тиском з боку шведів позбавив престолу Августа II, королем було обрано молодого і не надто відомого познанського воєводу С. Лещинського [1, с. 148 – 149]. Проте значна частина шляхти все ж продовжувала підтримувати Августа, створивши шляхетську конфедерацію в Сандомирі (Малопольща).

У квітні 1704 р. Мазепа дістав від Петра I пряму директиву рухатися з основним козацьким військом на Правобережжя на допомогу Августу і конфедератам. Цар намагався зберегти свого єдиного союзника, що сконував основні сили шведів і відволікав їхню увагу. Також Петро I не хотів дозволити прибічникам С.Лещинського заволодіти Правобережною Україною, що потім завжди можна було б використати як розмінну монету на переговорах із

Августом [23,

с. 92–93]. І. Мазепа послав на з'єднання з військами Августа II 6-ти тис. підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну із 40-ка тис. військом.

У вересні козацькі полки на чолі з І. Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. У жовтні 1704 р. кількатисячний козацький підрозділ поблизу річки Одер неподалік селища Всхов вступив у бій з основними силами шведської армії на чолі з Карлом XII. Протягом жовтня – листопада 1704 р. декілька тисяч українських козаків І. Мазепи допомагали Августу II у боротьбі зі шведами та королівською опозицією поблизу Варшави та інших польських міст [24, с. 19].

У 1707 р. стародубський полковник Іван Скоропадський разом із небожем, заступником Мазепи, А. Войнаровським та російським князем Г. Волконським «ходили з військом» за Віслу, понад р. Варта – «по кордону Цісарському». Тоді Стародубський полк виступив проти польського генерала К. Синицького, який захопив 40 тис. руб., надісланих для війська з Москви, і, проголосивши себе прихильником шведської корони, з великим гарнізоном зачинився у фортеці Бихова [22, с. 339–340] Проте довго поляки не витримали й після чотиритижневої облоги склали зброю.

1708 р. весні дії широким фронтом несподівано наблизилися до кордонів Гетьманщини. На початку осені Карл XII, розраховуючи на масове народне повстання в Україні проти царського гніту, повернув з-під Смоленська на південь. Гетьман І. Мазепа ще напередодні наказав зміцнити укріплення

Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча та інших міст. 16 серпня у листі-відповіді до Петра Першого він повідомив «з обозу» під Русановом, що відправив під керівництво стародубського полковника до Пропойська «два полка надежной компании в 800-м числе [24, с. 23]. Перед цим І. Скоропадський був на так званому Ратовому болоті, згодом пішов під Козин. Таким чином політикоадміністративна ділянка, підпорядкована І. Скоропадському (Стародубський полк), набула особливої стратегічної ваги. 16 вересня король

Швеції послав передовий загін на чолі з генералом Лагеркроном штурмом узяти Стародуб.

Назустріч йому негайно виступили російські війська під командуванням генерал-майора М. Інфланта. Припускають, що з двох генералів «виграв» би той, хто першим вступив би до укріпленого центра. Надаючи цьому дуже важливого значення, цар 18 вересня наказав своєму ад'ютантові Ф. Бартьєвеву: «...ежели неприятель пойдёт к Стародубу, и тогда Скуропацкого отпустите наперёд в Стародуб, также драгун безлошадних туды ж, и как возможно оной укрепить» [8, с. 3]. Відповідно до розпорядження, М. Інфлант того ж дня «відпустив» до Стародуба два козацькі полки – Стародубський і Чернігівський – на чолі зі Скоропадським. На допомогу Лагеркрону 21 вересня вийшов сам король із військом і став табором на берегах р. Іпуть. Цар наказав гетьманові Мазепі особисто виступити на підмогу оборонцям Стародуба. Той же, поскаржившись на тяжку хворобу, залишився на місті, а відправив туди козаків Ніжинського, Лубенського і Переяславського полків.

Свої дії гетьман І. Мазепа пояснює у листі до Г. Головкина від 6 жовтня, відправленого з табору на березі Десни. Перебуваючи за наказом Петра І спочатку під Білою Церквою, гетьман згодом повернув військо «регименту свого» до Стародуба. Рухаючись Чернігівським шляхом до Десни, він біля с. Колчевки одержав від Скоропадського, а також від «язиків», захоплених під Стародубом, відомості, що противник вступив у Стародубський полк. Після цього Мазепа зупинився і став чекати прибуття до себе на допомогу двох російських полків із Печерської фортеці. Подальшу свою бездіяльність він пояснив малим числом наявного в нього війська й народними заворушеннями в усіх лівобережних полках: «найпаче» Полтавському, Гадяцькому, Лубенському, Миргородському, Прилуцькому і Переяславському, а також і в «мирнейших полках» – Чернігівському, Стародубському й Ніжинському. У листі міститься й звітка про відправлення І. Мазепою «під команду» І. Скоропадського тисячного «виборнаго войска». Тому-то, переконував гетьман Головкина, коли він піде безпосередньо до Стародуба, то залишить позаду себе велику українську територію без захисту і з непевним населенням, чого ніяк не можна робити. Ще раз, чи не востаннє, повірили Мазепі не тільки Г. Головкин, а й генералфельдмаршал, міністри, Петро І. Однак уже через кілька тижнів гетьман відверто перейшов на бік Карла XII [25, с. 283 – 285].

Спільні військові успіхи – це лише поверхневий пласт успішного співробітництва Петра І та І. Мазепи протягом 18 років. Вивчаючи цю співпрацю, розуміючи, які цілі ставив перед собою І.С. Мазепа і з якої точки зору розглядав участь Українського гетьманства в реформах Петра, можна дійти розуміння страшного і трагічного конфлікту, що трапився в 1708 р.

Отже, якими б не були політичні плани Мазепи на різних етапах його діяльності, вони, вочевидь, мали корегуватися з урахуванням конкретних подій і

змін в міжнародній ситуації. І. Мазепа практично до останнього моменту залишався найважливішим експертом Росії у зовнішній політиці південного регіону. Йому не лише довіряли, але й дослухалися до його рекомендацій і порад, спрямованих на нейтралізацію турецько-татарської загрози. І. Мазепа мав великі зв'язки і прекрасні особисті стосунки з багатьма найвпливовішими людьми регіону.

Порта вагалася стосовно того, яку позицію їй зайняти у російськошведській війні. З боку С. Лещинського їй робилися чисельні пропозиції і Мазепа при бажанні міг суттєво вплинути на рішення Туреччини про вступ у війну. Але інтереси і цілі молодого новонародженої Російської імперії і послабленої Гетьманщини були надто різними. У певній мірі Україна стала заручницею геополітичних планів Росії. Петро I прагнув створити нову державу, спроможну як у воєнному, так і в економічному плані суперничати з європейськими країнами. Ця політика була можливою лише завдяки жорсткій централізації, яка не передбачала врахування інтересів України. У Гетьманщини не було альтернативи – всі спроби домовитися з Польщею та Кримом закінчувалися провалом. Швеція була надто далеко. Тому всі політичні лідери Гетьманщини, включаючи й Мазепу, рано чи пізно змушені були повертатися до ідеї союзу з Росією, кожного разу сподіваючись на «добрі умови» і «милість» царя.

Література

1. Анисимов Е.В. Пётр Великий: личность и реформы. СПб.: Питер, 2009. 448 с.
2. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и России в Украине в конце XVII – начале XVIII века. *Россия и Украина: история взаимоотношений*. Сб. статей. Отв. ред. А.И. Миллер. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 71–95.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. К.: Час, 1993. – 656 с.
4. Богословский М.М. Пётр I. Материалы для биографии. В 6 т. М., 2007. Т. 4. 543 с.
5. Гетман Иван Мазепа: Документы из архив. собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып.. Вып. 1: 1687 – 1705 гг. Сост. Т. Таирова-Яковлева; СПб., 2007. 255 с.
6. Горобець В. Україна в роки реформ Петра I. *Історія України*. 2000. №25–28. С. 2–80.
7. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. К., 1991. 400 с.
8. Гуржий О. Военні походи і народні рухи кінця XVII – початку XVIII ст. Українці в Північній війні 1700 – 1721 рр. *Історія України*. 2000. №14 (174). С. 1 – 4.
9. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упоряд. С. Павленко. К., 2007.
10. Ефименко А.Я. История украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. 512 с.
11. Єнсен А. Мазепа. – К.: Український письменник, 1992. 206 с.
12. Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2010. 382 с.
13. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. 335 с.
14. Курукин И.В. Образы и трагедия гетмана Мазепы. *Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедия гетмана Мазепы*. СПб., 2008. С. 96–121.
15. Мавродин В. Пётр Первый. М., 1948. – 480 с.

16. Мицик Ю. Іван Мазепа. К., 2007. 72 с.
17. Молтусов В.А. Полтавская битва: уроки военной истории. 1709 – 2009. М., 512 с.
18. Павленко Н.И. Пётр Великий. – М.: Мысль, 1990. – 591 с.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст. *Нариси з історії дипломатії України*. Під ред. В.А. Смолія. К., 2001. С. 163 – 207.
20. Смолій В. Іван Мазепа. *Віче*. 1995. №3. С. 111 – 127.
21. Соловьёв С.М. Публичные чтения о Петре Великом. М., 1984. 232 с.
22. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М., 2011. 525 с.
23. Чухліб Т.В. Іван Мазепа. К., 2013. 224 с.
24. Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції. *Український історичний журнал*. 2009. №2. С. 16 – 39.
25. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. К., 1991. Т. 3. 560 с.
26. Яковлева Т.Г. Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи. *Український історичний журнал*. 2006. №5. С. 235 – 237.
27. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности. *Новая и новейшая история*. 2003. №3. С. 45 – 63.

УДК 94(477)«1930/1939»

В. Москаленко

доцент, кандидат історичних наук

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ В УРСР (30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

*В статті на законодавчому рівні аналізується формування та діяльність виборчих комісій в Центральній-Східній частині УРСР 30-ті роки ХХ ст. На конкретних прикладах розглядається ідеологічний вплив партійно-державного апарату на діяльність виборчих комісій. **Ключові слова:** виборча система, законність, виборчі комісії, виборчі інститути.*

The establishment and activity electoral committee in Central-East region of the Ukrainian Soviet Republic (the 30-th years XX century) analyzed in the article from the view point of the legislation

Key words: electoral system, election, legislation, electoral committee, election institutions

Роки існування Української незалежної держави концентровано увібрали в себе весь драматичний спектр вітчизняної історії, змушують науковців з особливою уважністю аналізувати її повчально-застережливі сторінки.

Об'єктивні, принципові висновки з минулого історичного досвіду можуть бути корисними щодо розуміння сутності процесів, що протікають сьогодні, й